

**CIVILIZAČNÍ KOLAPS SOCIOKULTURNÍCH SYSTÉMŮ:
STAROVĚKÁ ŘÍMSKÁ ŘÍŠE A SOUČASNÁ GLOBÁLNÍ SPOLEČNOST**

BARBORA PŮTOVÁ

*Nikdy nepřestaneme hledat a konec našeho hledání bude návratem tam, odkud jsme vyšli,
a konečně to místo poznáme.*

Thomas Stearns Eliot

Předmětem studie je problematika kolapsu sociokulturních systémů jako specifického typu kulturní změny. Ve studii je věnována pozornost vymezení kolapsu, jeho základním charakteristikám a mechanismům. Ústřední kategorií prezentované analýzy je fenomén růstu složitosti sociokulturních systémů, který jako sekundární produkt technologického pokroku na jedné straně přináší ekonomické výhody a umožňuje snazší produkci statků a služeb, na straně druhé vede k růstu entropie, projevům retardace a následné vývojové regresi. V důsledcích se růst složitosti paradoxně proměňuje v nutnou nezbytnost, jež se udržuje z důvodu setrvačného zajištění chodu a fungování společnosti. Investice do složitosti se stávají stále dražší a energeticky náročnější. Průvodními jevy doprovázejícími růst složitosti je tvorba přebytků a neustále se snižující zisky. Cílem studie je provést analýzu růstu složitosti a kolapsu v kontextu širšího spektra vzájemně spjatých demografických, ekonomických, sociálních, technologických a environmentálních faktorů. V první části studie jsou zdroje a faktory kolapsu jako specifického typu kulturní změny prezentovány na příkladu příčin pádu západořímské říše. Ve druhé části studie je akcent analýzy přenesen na moderní průmyslové společnosti a s nimi související procesy ekonomické integrace a globalizace. Klíčovou hypotézou je tvrzení, že v současných společnostech je hrozba kolapsu spjata s expanzí nadnárodních společností. Studie usiluje přispět k teorii sociokulturní změny prostřednictvím kulturologické analýzy jednoho z nejaktuálnějších fenoménů současnosti – růstu složitosti moderní civilizace.

Fenomén kolapsu

Kolaps je možné vymezit jako typ endogenní nebo exogenní kulturní změny, v jejímž průběhu dochází k destrukci a následnému zhroucení historických nebo lokálních sociokulturních systémů. Konkrétní sociokulturní systémy zahrnují vzájemně funkčně a strukturálně spjaté artefakty, sociokulturní regulativy a ideje, jejichž prostřednictvím se příslušníci určité společnosti adaptují k vnějšímu prostředí [Soukup 2004, 2011]. Kolaps představuje destruktivní důsledek postupné kumulace negativních kulturních změn, jež

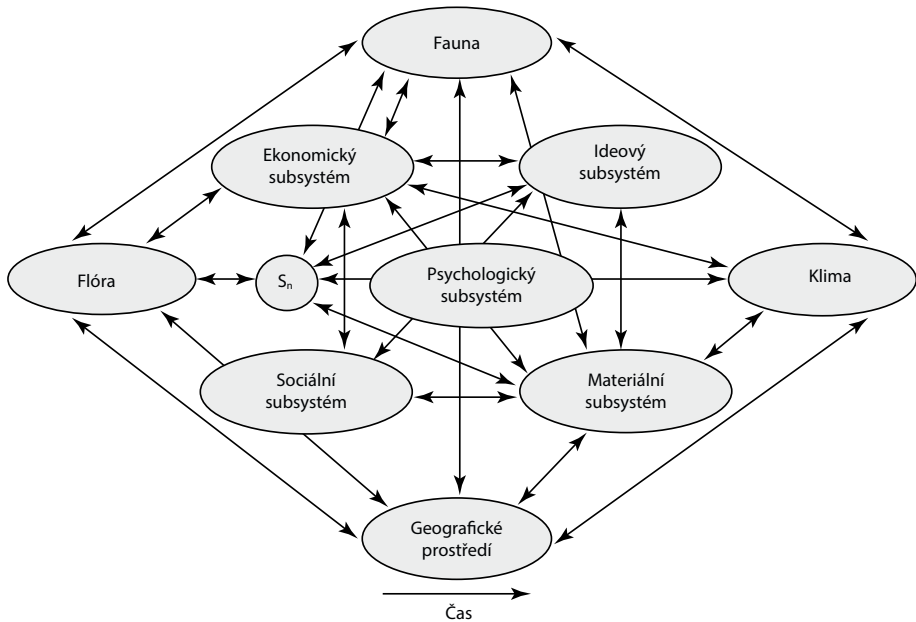

Schéma 1: Schematický model dynamické rovnováhy mezi sítí subsystémů sociokulturního systému a subsystémem životního prostředí. Upraveno podle D. L. Clarka [1994].

se odehrávají v průběhu interakcí subsystémů tvořících sociokulturní systémy. V rámci sociokulturního systému dochází k sociokulturním změnám na úrovni a) psychologického subsystému, b) ideového subsystému, c) sociálního subsystému, d) ekonomického subsystému a e) materiálního subsystému [Clark 1994]. Významným faktorem, který může negativně ovlivňovat vzájemnou interakci jednotlivých subsystémů a snižovat jejich adaptibilitu, je růst složitosti sociokulturního systému jako celku. K výraznému růstu složitosti dochází zejména ve velkých sociokulturních systémech, pro něž je charakteristická ekonomická expanzivita, výrazná sociální stratifikace a centralizace řízení. Růst složitosti uvádí v život stále složitější hypertrofované sítě a vazby, jejichž integrace způsobuje zranitelnost sociokulturních systémů a snižuje efektivitu jejich fungování [Diamond 2008; Sádlo, Storch 2008; Tainter 2009].

Růst složitosti sociokulturního systému zvyšuje jeho náchylnost ke kolapsu, neboť prohlubuje závislost na zvýšených nákladech a kontinuálním přítoku energie. Složitost v sociokulturním systému souvisí také s nárůstem heterogenity, která se odráží v nerovnoměrné distribuci zaměstnanosti a diferenciaci sociálních statusů v sociální struktuře [Cílek, Filip 2008; Tainter 2009; Wasserman, Faust 1994]. Původně velmi jednoduchá a dostupná řešení jsou v průběhu růstu složitosti postupně nahrazována řešeními, jež jsou stále nákladnější a složitější. Investice začínají dosahovat bodu, v němž mezní výnosy¹

¹ Mezní výnos je změna celkového výnosu vyvolaná změnou vstupu o jednu jednotku za předpokladu nezměněného množství ostatních vstupů. Mezní výnos udává, kolik jsme získali zvýšením naší investice.

klesají a mezní náklady² stoupají. Pokles mezních výnosů lze ilustrovat na příkladu rolníka, jenž orbou svého pole dosahuje sklizně. V okamžiku, kdy orbu provádí s dalším rolníkem, je orba sice provedena dříve a rychleji, přidaná hodnota ovšem klesne. Každý další rolník způsobí pokles efektivity i výstupu. Po dosažení určitého bodu růstu přestanou zvyšující se investice do složitosti žádoucím způsobem zvyšovat výnosy [Krugman, Obstfeld 2009]. Pokles mezních výnosů nastává v oblastech vzdělání, výzkumu, vědy, zdravotnictví, produkce surovin a energií, zemědělství a hrubé domácí produkce statků a služeb. Kolaps doprovází pokles investic jak do materiální báze společnosti (artefaktů), tak do kulturních idejí, které se původně na růstu složitosti výrazně podílely. Ačkoliv společnost zažívá pokles mezních výnosů a složitost již nezvyšuje produktivitu, i nadále pokračuje v investici do rozvoje své složitosti. Postupně společnost dosáhne fáze, kdy postrádá zdroj, z něhož by mohla dále růst. V průběhu kolapsu dochází k redukci nebo zániku velmi důležitých strukturálních a funkčních vazeb mezi sociokulturními subsystémy a destrukci významných kulturních prvků a komplexů. Problém spočívá v tom, že společnosti, které se nacházejí ve fázi růstu složitosti navzdory poklesu mezních výnosů i nadále podporují strategii, jež vynáší nesrovnatelně méně nežli v předchozím období. To vede k tomu, že rezervy postupně dochází a nahromaděných přebytků zůstává omezené anebo vůbec žádné množství. Záměrně jsou proto vyhledávány nové zdroje energie a pozornost je věnována vědecko-technickým inovacím nebo územním expanzím. Zvyšování mezních nákladů a úbytek zásob i zdrojů vyčerpává ekonomickou sílu sociokulturního systému jako celku. Zároveň klesají služby poskytované obyvatelstvu, neboť větší množství výnosu je třeba vynaložit do oblasti sociální kontroly a legitimizace moci [Čílek, Filip 2008; Tainter 2009].

Průvodními projevy narůstajícího kolapsu způsobeného růstem složitosti je, že původní principy centralizace, hierarchie a specializace, tvořící základní jednotky sociokulturního systému, jsou destabilizovány nebo zcela odstraněny. V této fázi se zvyšují daně, které obyvatelstvo odvádí a ekonomická a politická elita má tendenci přisvojovat si stále větší množství vyrobených produktů a politické moci. Současně dochází k minimalizaci toku, sdílení a předávání informací mezi jednotlivci i politickými a ekonomickými skupinami. Zpracování informací, jež se stává méně spolehlivé a výkonné, vyžaduje realizaci mnoha doprovodných činností. Upadá autorita, efektivita řízení a kooperace jednotlivých složek společnosti, neboť produktivní sociální skupiny, nacházející se mimo vliv centrální vlády, vystupují negativně proti stávajícímu stavu. Politické centrum je postupně nahrazeno periferními strukturami. V tomto anomickém stavu již nejsou občané chráněni státem a dochází k výrazné dysfunkci systému sociální kontroly [Tainter 2009].

Součástí růstu složitosti u současných vyspělých průmyslových společností je, že se musí ve stále větší míře vyrovnávat s takovými faktory, jako jsou globální problémy, změny životního prostředí, demografická nestabilita, pokles surovinových a energetických zdrojů, nerovnoměrný ekonomický růst, limity zemědělské produkce a narůstající kulturní i etnické konflikty. I když vyspělé státy světa zatím dokážou těmto tlakům čelit, jsou stále zranitelnější. K destrukci sociokulturního systému totiž může docházet také vlivem

² Mezní náklad (přírůstkový náklad) je nutno vynaložit pro zvýšení produkce o jednu jednotku.

postupné diferenciacie různých složek sociokulturního systému nebo vojenským vyvrácením [Cílek, Filip 2008; Diamond 2008; Tainter 2009].

Jedním z důsledků kolapsu může být návrat do výchozího stavu nižší složitosti. Z této perspektivy se jedná o úsporný a racionální proces kulturní změny, v němž mezní výnosy dosahují původní úrovně. Důsledkem kolapsu může být i transformace původně velkého a složitého sociokulturního systému v malý sociokulturní systém a následná revitalizace, pro niž je charakteristická dobře fungující specializace, sociální diferenciacie, kontrola, vedení a rovný přístup ke zdrojům [Kysučan 2010; Tainter 2009].

Kolaps vyspělé starověké společnosti: římská říše

Pád západořímské říše se odehrál 4. září roku 476, kdy germánský vojevůdce Odoaker (433–493) sesadil posledního ze západořímských císařů Romula Augustula (kolem 461/463 – po roce 507). Odoaker byl prohlášen za krále a v Římě vznikla první germánská vláda, která zpečetila zánik západořímské říše. Samotná římská říše ovšem zaznamenávala výrazný úpadek již v průběhu 3. století. Jedním z pokusů o její konsolidaci bylo její rozdělení v roce 395 na východní a západní část. K rozdělení vedla i nutnost zefektivnit obranu proti bojovným Alamanům, Frankům a jiným germánským kmenům podél Rýna, Sarmatům, Gótům a Hunům na Dunaji a Peršanům v Arménii i Mezopotámii. Kontinuitu a životaschopnost si ale zachovala pouze východní část, která dokázala odvrátit germánské invaze a disponovala silnou ekonomikou [Goff 1991]. Pád západořímské říše je zpravidla interpretován jako důsledek exogenní kulturní změny, způsobené vojenskou expanzí germánských kmenů. Na pádu říše západořímské ovšem měly výrazný podíl i faktory endogenní změny včetně růstu složitosti, které se začaly projevovat zejména ke konci 2. století a na začátku 3. století. Za období největší vnitřní krize jsou považována léta 235 až 284. Za faktory kulturní změny, které jako komplexní celek vedly k zániku západořímské říše, lze označit:

1. územní expanzi,
2. multikulturní imigraci,
3. úpadek politické a vojenské moci,
4. ekonomicko-správní úpadek,
5. ekologické problémy,
6. demografický úpadek,
7. destrukci tradičních hodnot a norem,
8. konverzi ke křesťanství.

Římská říše se v období teritoriálního rozkvětu za vlády římského císaře Trajána (53–117) rozprostírala od hranic Skotska ke Kaspickému moři až k Perskému zálivu [Behringer 2010]. Vlivem územního rozšiřování se římská říše postupně transformovala v těžkopádný a neovladatelný organismus se sto miliony obyvatel. Ačkoliv se od 3. století již nerozšiřovala, její náklady prudce stouply. „Římská ekonomika mohla růst tak dlouho, dokud rostla říše a spolu s ní i přísun zdrojů“ [Kysučan 2010: 61]. Pokud je proces geografické expanze úspěšný, vede k mezním výnosům, jež jsou zpočátku velmi

vysoké, ale posléze začínají klesat. Investice do impéria vedly nakonec k poklesu nejenom mezních výnosů, nýbrž i reálných výnosů³, neboť po přílivu bohatství bylo třeba udržovat vzdálené a nepružné administrativní i vojenské struktury. Strategie, která původně vedla k mezním výnosům, se proměnila ve stále tíživější břemeno. Jednorázový příliv bohatství z nově dobytého území zavazoval říši ke kontinuálním ekonomicko-správním i vojenským povinnostem. Z této perspektivy se na kolapsu říše římské mohly podílet vysoké náklady na udržování jeho plošně rozsáhlého impéria, které již nemohlo zajistit svoji trvalou hospodářskou prosperitu [Angresano 1996; Grant 2010; Kysučan 2010; Musil 2011].

Římská říše tvořila domov zástupců různých kultur, kteří migrovali z cizích území nebo provincií do velkých center středomořského světa. Zpočátku disponovali římským občanstvím pouze etničtí Římané. V roce 212 udělil římský císař Caracalla (188–217) římské občanství všem svobodným příslušníkům na území říše vydáním ediktu *Constitutio Antoniniana*. Od tohoto roku každý, kdo zachovával loajalitu vůči říši, mohl žít jako římský občan. Římská říše byla oslabována nejenom vnitřními nepokoji (sociální bouře nebo občanské války), nýbrž ohrožována i vnitřní germanizací, zejména romanizovanými Germány. Vysoké pozice postupně obsazovali Germáni, kteří se stali nejenom římskými občany, nýbrž i členy elity a státní správy (generalita, senát a bohatá ekonomická vrstva). V pozdní římské říši byli na území dokonce povolováni Germáni, kteří měli pomoci v boji s vnějšími nájezdníky posílit počty římského vojska nebo se podílet na obdělávání zemědělské půdy. Prvním mezníkem bylo povolení císaře Valense (328–378) v roce 375 k usazování Vizigótů v provinciích. Za druhý mezník lze označit uzavření smlouvy foedus v roce 382, jejímž prostřednictvím císař Theodosius I. (347–395) přiznal germánským kmenům Gótů status smluvně vázaných spojenců. Gótové se na říšském území usadili jako autonomní právní subjekt, který se řídil vlastními zákony. Římané sice měli tendenci pohlížet na barbary jako na ty, jež se odlišují vzorci chování, politickými nebo náboženskými postoji. Barbaři si ale postupně dokázali osvojit původně římské výrobní technologie, exportovat na své území římské zbraně a užívat římskou vojenskou taktiku [Burian 1994]. Na kolapsu říše římské se pravděpodobně podílela také multikulturní imigrace, volné přidělení římského občanství a úpadek římské tradiční kulturní i etnické identity [Burian 1994; Grant 2010; Musil 2011].

Vojenská moc římské říše postupně upadala, neboť Římané rezignovali na obranu své půdy a určitá část obyvatelstva byla osvobozena od vojenské služby (senátoři, státní úředníci, kněží nebo otroci). Výdaje na armádu vzrostly v průběhu 3. a 4. století až o 40 %. V období vzestupu mohli v legiích sloužit pouze ti, kdo vlastnili majetek. V období kolapsu se říše naopak zadlužovala, aby mohla financovat vojsko. Z důvodu pokrytí vojenských výdajů stoupalo i daňové zatížení obyvatelstva. V době pozdního císařství se již vojenská služba nepovažovala za úctyhodné nebo žádané povolání. Povinnost sloužit v armádě přecházela z generace na generaci a každoroční branná povinnost se stala nutnou podmínkou. Vybírání branců probíhalo podobně jako výběr daní a každá vesnice byla povinna dodat pevně stanovený počet rekrutů [Penrose 2007]. V 5. století římský císař Valentinianus III. (419–455) stanovil, že římský občan je povinen sloužit v armádě pouze v případě obrany vlastního města. Římské armády se v letech pozdního císařství

³ Reálný výnos je nominální výnos přepočítávaný na cenovou hladinu referenčního roku.

i nadále spoléhaly na velké jednotky příslušníků cizích národů, zejména v případě potřeby rekrutovat vojáky okamžitě (po občanské válce nebo vojenské porážce). Většinu vojska tvořili zejména spojenci, federáti nebo germánští žoldněři, kteří mohli pocházet z území vnitřního i vnějšího římského světa. Ve vojsku postupně narůstal podíl germánských žoldněřů, již jako romanizovaní Germáni začali pronikat do vedoucích míst vojenského velení. Již římský císař Marcus Aurelius (121–180) kvůli nedostatku rekrutů v armádě povolil poraženým Markomanům usadit se na území říše. Germány ve vojsku využil zejména císař Konstantin I. Veliký (272–337). V roce 297 založil jízdní gardu, která sestávala ze dvou složek. První složku tvořily mobilní jednotky (*comitatenses*) umístěné ve vnitrozemí říše. Jejich hlavní údernou silou byla jízda germánského původu. Druhou složkou armády se staly lokální organizované pohraniční jednotky (*limitanei*) podél silně opevněné hranice. Tyto oddíly byly tvořeny odvedenci z řad římských občanů nebo barbarů, kteří v boji využívali svých vlastních bojových dovedností a zvláštních schopností. Vládci římské říše byli závislí na věrnosti své armády, zpravidla ovlivňující volbu nových a pád starých císařů. V armádě postupně narůstal vliv ambiciózních důstojníků, jež organizovali povstání a palácové převraty. Na úpadku římské říše tak měla svůj podíl nestabilní armáda, oslabení vojenského a politického aparátu a růst vlivu romanizovaných Germánů, kteří se stali významnou složkou bráných sil [Češka 2000].

Dalším faktorem, který přispěl k úpadku říše, byl růst byrokracie římského úřednického aparátu. Ta se stále negativněji promítala do nárůstu daní a zvyšování sociální podpory, kontroly cen, ekonomických aktivit i totalitní povahy státní správy. V každém období nejvíce výdajů spotřebovala armáda a sociálně slabí občané [Tainter 2009]. K ekonomické destabilizaci a sociálnímu úpadku přispívala také kontinuální devalvace měny, která ústila v inflaci. Například za císaře Caracalla se z oběhu stahovaly hodnotnější mince a lidé platili své závazky v nové, znehodnocené měně [Češka 2000]. Zdanění dopadalo zejména na prostý lid a sociálně slabé vrstvy obyvatelstva. Na vysoce postavené jednotlivce se daňové závazky nevztahovaly (lékaři, architekti nebo advokáti). Tím docházelo k posílení moci vybrané části společnosti, která tvořila oligarchický systém. „Ekonomický a politický vývoj římské říše vedl k polarizaci společnosti a rozevirání nůžek mezi bohatými a chudými a prakticky k postupné eliminaci středních vrstev“ [Kysučan 2010: 33]. Snižování počtu příslušníků střední třídy vedlo ke vzniku vakua, jež vyplňovali velice bohatí nebo velice chudí lidé, kteří neměli vazby k půdě ani k říši. Početní růst byrokracie a zvýšená daňová zátěž ovlivňovaly i nárůst nezaměstnanosti a pokles výroby a obrátu. Ačkoliv existoval rozsáhlý a složitě organizovaný úřednický aparát, nedokázal zamezit úplatkům úředníků i soudních činitelů. Z tohoto důvodu císařové správu oblasti a výkon justice delegovali na velkostatkáře (latifundisté), kteří pronajímali půdu drobným rolníkům nebo bezzemkům (kolonům). Ti platili v penězích a později i v naturáliích. Jednalo se o formu připoutání zemědělské pracovní síly k půdě (kolonát), jež v roce 332 římský císař Konstantin I. Veliký ustanovil jako dědičné. Jiné efektivní východisko nabízelo dědičné připoutání kuriálů (členové městských rad) k jejich povolání, zejména vybírání daní, které mělo zabránit vyhladňování měst a jejich odchodu na venkov [Burian 1994; Češka 2000; Gibbon 2005; Grant 2010]. Na destabilizaci a následném kolapsu římské říše se tak podílel ekonomicko-správní úpadek, charakteristický nárůstem složitosti na úrovni veřejné správy a ztrátou kontroly nad delegováním politické a ekonomické moci.

Efektivní fungování římského sociokulturního systému limitovala i skutečnost, že Římané nebyli schopni optimalizovat vztah mezi používanými kulturními technologiemi a přírodním prostředím. Rozsáhlá těžba dřeva užívaného ve stavebnictví, vojenství, válečnictví, řemeslnictví a na získání otopu, zemědělské půdy nebo pastvin, vedla k odlesňování a nevratnému poškozování přirozených ekosystémů. Ničení přírodního prostředí doprovázela půdní eroze, vysychání vodních zdrojů, vyčerpání půdy a změna klimatu [Bednaříková, Kysučan 2006]. Cílem intenzifikace zemědělské výroby bylo dosahování přebytků a maximalizace zisku. V období pozdní říše poskytovalo zemědělství až devadesát procent vládních příjmů. Expanzivní zemědělství, chov dobytka, růst lidské populace a nadměrné zavlažování negativně poškozovaly pedosféru, hydrosféru a biosféru. Klimatické změny v průběhu 5. století způsobily sucho na území severní Afriky (vnitrozemí Tuniska), kde se ve vlhčím a chladnějším období nacházela hlavní obilnice římské říše. Sucho v těchto oblastech těžce poškodilo zemědělskou výrobu a způsobilo kolaps v produkci a dostupnosti potravin. Rostoucí nedostatek zemědělských produktů nezastavily ani nové zdroje zemědělské půdy v oblastech neovlivněných klimatickými změnami [Behringer 2010; Raven 1993].

Na kvalitu a dostupnost lidských zdrojů římské říše měly vliv také demografické faktory. Jednalo se zejména o zvýšení mortality a snížení natality římských občanů, na čemž měly svůj podíl záměrné potraty nebo různé antikoncepční metody. Toto vnitřní nebezpečí si uvědomoval již římský císař Octavianus Augustus (63 př. n. l. – 14. n. l.), který zavedl v roce 18 př. n. l. řadu opatření, jejichž záměrem bylo přispět ke zvýšení porodnosti. Například na velké rodiny se vztahovaly daňové úlevy a naopak bezdětní manželé odváděli zvláštní daně nebo nemohli zastávat významnější státní úřady a dosahovat kariérního postupu. Za příčinu nízké natality je možné označit i migraci římských občanů mimo území říšského teritoria, nepřátelské nájezdy, války, epidemie i chudobu, v jejímž důsledku byly děti prodávány do otroctví. Destruktivní účinek na stav populace ve všech provinciích měl zejména mor (pravděpodobně epidemie neštovic nebo spalniček), jenž postihl římské vojsko císaře Marca Aurelia, vracející se z partského tažení. Mor se rozšířil na území celé římské říše a v letech 165 až 180 postihl římské vojsko natolik, že bylo doplňováno otroky, gladiátory i příslušníky loajálních germánských kmenů. Zánik římské říše z tohoto hlediska výrazně ovlivnil demografický pokles populace původního římského obyvatelstva, způsobený epidemiemi, poklesem autority instituce manželství, rozvody, prostitucí a erotickými kultury, které přispívaly k rozpadu tradičních morálních hodnot [Grant 2010; Klabouch 1962; Morley 1996].

Destrukce tradičních kulturních hodnot a norem souvisela se zjemnělou římskou patricijskou elitou, která ve svém životním stylu kladla důraz na luxus, komfort, požitkářství, uvolnění tabu v intimním životě a morální dekadenci. Hodnotový systém příslušníků plebejských vrstev byl od vzniku císařství aktivně utvářen prostřednictvím životní filozofie „chléb a hry“. Institucionalizovaným místem zábavy se stala kolosea, umožňující podívanou na veřejné popravy, upalování, souboje mezi gladiátory nebo mezi gladiátory a dravými šelmami. Počet dnů vyhrazený gladiátorským hrám postupně narůstal, až ve 4. století dosáhl více než 175 dní. Na pádu západořímské říše tak měl svůj podíl odvrát od tradičních hodnot římské republiky a vznik nových norem, které se ve stále menší míře podílely na pozitivní integraci jedinců do společnosti a jejich identifikaci s původní římskou kulturou [Dunkle 2011].

Výraznou kulturní změnu na úrovni sociokulturních regulativů a idejí znamenalo přijetí křesťanství v roce 313 jako nového státního náboženství. Monoteistické křesťanství zásadním způsobem dekonstruovalo polyteistickou povahu původního římského náboženství, jež kladlo důraz na pluralitu rituálů a náboženských ideologií. Křesťanství zdůrazňovalo emotivní prožitek, vnitřní opravdovost, úctu k druhým lidem, humanizaci a obecně platná etická pravidla. Tyto normy a morální zásady stály v přímém kontrastu k tradiční římské militantnosti, nacionalismu a vojenské expanzivnosti udržující v římské říši pocit sounáležitosti a vlastenectví [Kysučan 2010; Rüpke 2007]. Římské náboženství vycházelo z axiomu *pax deorum*, v němž bohové výměnou za rituály poskytují Římanům ochranu, bezpečí i prosperitu. Víra v římském náboženství představovala variabilní soubor nejednoznačně formulovaných konceptů, jež stanovovaly způsob komunikace Římanů s bohy. V křesťanství je víra považovaná za určující měřítko kvality rituálů, jejichž realizace by měla vycházet z hluboké a upřímné víry v jediného boha. Navíc v křesťanství charakterizuje víru uzavřená a logicky koherentní doktrína. Tradiční římské náboženství nedisponovalo systematickou doktrínou, jednoznačným etickým kodexem ani statutem nedotknutelného a neměnného dogmatu. Římané vždy přijímali nová božstva, inovovali své rituály a zaváděli nové svátky [North 1976]. V římské společnosti se vzájemně doplňovaly politické a náboženské funkce, jejichž řízení se nacházelo pod vedením a kontrolou stejných jedinců [Bergemann 1992; MacMullen 1981]. V římském náboženství se každý politický výkon dotýkal náboženské sféry a každý náboženský výkon se vyznačoval přesahem do politické sféry. Náboženství pronikalo do různých oblastí sociálního, politického, ekonomického i občanského života [Feeney 1998; Linder, Scheid 1993]. Příslušnost k římskému náboženství byla definována narozením nebo udělením římského občanství, nikoliv osobní volbou jedince. V římském náboženství zároveň neexistovaly rituály iniciačního typu, jež by se promítly do trvalé proměny náboženského statutu jedince. Politickou, sociální nebo topografickou příslušnost jedince definovala příslušnost ke konkrétní náboženské komunitě [Rüpke 2007]. Jedinec se zúčastňoval náboženských rituálů jako člen náboženské komunity. Rituály byly spatřovány jako performativní akty, neboť římské náboženství se zakládalo spíše na ortopraxi (správné jednání) nežli na ortodoxii (pravá víra) [Feeney 1998]. Účastí na rituálech Římané konceptualizovali roli jedince a komunity v rámci společnosti za účelem stabilizace sociálního řádu. V kontextu římského náboženství se zrodil i římský císařský kult v době zániku republiky a vzniku raného císařství. Římský císařský kult je charakteristický připodobňováním císařů k božstvům nebo vyzdvihováním jejich vlastností a činů za užití náboženské terminologie. Císařové dosahovali relativního božství, neboť byli uctíváni pro svůj vysoký status a pravomoci, jež vedly k podobným projevům chování jako v kontaktu s římskými bohy. Úcta projevovaná římským císařům plynula z rozdílu v sociálním statutu císaře a jeho poddaných [Gradel 2002]. Jednou z příčin kolapsu římské říše proto mohla být i konverze ke křesťanství, jež jako nový náboženský systém stálo v protikladu k tradičním římským normám a idejím, které tvořily kulturní jádro římského sociokulturního systému.

Obecně je možné konstatovat, že pád říše západořímské nezpůsobil pouze exogenní vojenský tlak germánských kmenů, neboť konečný kolaps říše byl způsoben také celou řadou endogenních faktorů. Ty vnitřně oslabily adaptabilitu a funkčnost římského sociokulturního systému a ve svých důsledcích výrazně narušily podstatu a integritu artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí tvořících jádro tradiční římské kultury. Navzdory řadě

úspěchů, jichž římská říše v průběhu své expanze dosáhla, růst složitosti římského socio-kulturního systému ve spojení s dysfunkcemi na úrovni demografických, ekonomických, ekologických, sociálních a vojenských faktorů vedl k postupné vývojové retardaci, regresi a následnému kolapsu [Angresano 1996].

Kolaps v podmínkách současné globalizace a expanze nadnárodní společnosti

Tak jako v období antiky změnila vojenská expanze Říma osudy starověkých národů, které se ocitly pod kontrolou římského impéria, v současné době je zdrojem globální sociokulturní změny ekonomická expanze nadnárodních společností. Ty, podobně jako římská vojska v minulosti, expandují a překračují hranice států s cílem maximalizovat ekonomický zisk. Významným stimulem, který přispěl k vítězství nadnárodních společností na půdě národních států, je narůstající celosvětová ekonomická integrace a globalizace.⁴ Nárůst destruktivního vlivu nadnárodních společností na fungování a integraci lokálních sociokulturních systémů představuje jeden z nejvýznamnějších faktorů růstu složitosti současného světa i potenciálního kolapsu moderní průmyslové civilizace.

Nadnárodní společnost lze definovat jako velký podnik s různým podílem majetku, jehož domácí základna se nachází v jedné zemi, zatímco ekonomické aktivity jsou realizovány na několika zahraničních trzích. Nadnárodní společnost zajišťuje svoji přítomnost na zahraničních trzích prostřednictvím svých dceřiných společností, které má pod úplnou nebo alespoň částečnou kontrolou [Pearce 1995]. Nadnárodní společnosti využívají mezinárodních toků zboží a odbourávání bariér pro pohyb kapitálu, služeb i lidí. Navíc získávají výhody v opozici k národním státům a menším firmám s lokálním polem působnosti, jež jsou v místě svého působení povinni platit daně [Cihelková et al. 2001]. Motivem vstupu nadnárodních společností na zahraniční území může být hledání nových surovinových zdrojů, trhu nebo levné pracovní síly [Švihlíková 2010].

Výrobní činnost nadnárodních společností je koncentrována do rozvojových zemí světové periferie nebo semiperiferie, zatímco řídicí funkce, výzkum a vývoj zůstávají v jádrových oblastech vyspělého světa. V jádrových oblastech vyspělého světa se nachází činnost s největší přidanou hodnotou – finanční služby (banky, pojišťovny, investiční společnosti) a podnikový servis, jenž zahrnuje reklamní, poradenské, realitní nebo i právní firmy a agentury [Wallerstein 1974]. Jádrové oblasti většiny nadnárodních společností jsou lokalizovány ve Spojených státech amerických, Japonsku nebo v zemích evropské patnáctky, zatímco zejména semiperiferie zahrnuje jihovýchodní Asii nebo Latinskou Ameriku. Nadnárodní společnosti působí na území více států, libovolně se mezi nimi přesouvají a využívají rozdíly v politických prioritách, odlišnou cenu práce, různou kupní sílu, odlišnosti v opatřeních na ochranu životního prostředí, daňových systémech i rozsah nabídek pro přilákání zahraničních investic. Nadnárodní společnosti jednájí zpravidla nezávisle a podíl jejich moci závisí na míře pohyblivosti dominantních aktérů

⁴ Globalizace představuje „zintenzivnění celosvětových sociálních vztahů, které spojují vzdálené lokality takovým způsobem, že místní události jsou formovány událostmi dějícími se mnoho mil daleko a naopak“ [Giddens 1998: 62].

ekonomických vztahů. Přemisťování nadnárodních společností ústí v závod ke dnu (*race to the bottom*), v němž se jednotlivé státy předbíhají o poskytnutí lepších investičních podmínek. Zájmům nadnárodních společností vyhovují zejména slabé státy, které nemají sílu ovlivňovat ekonomické procesy, ovšem i nadále si udržují značnou moc nad svými občany [Kelly 2002; Tonelson 2002; Zoubek 2003]. Jednotlivé státy nadnárodním společnostem poskytují servisní službu, v jejímž rámci se mnohdy zadlužují, hradí náklady na rekvalifikaci, umožňují dotace na vytvoření pracovních míst nebo oslabují moc odborů [Bauman 2004]. Vstup a působení nadnárodních společností na území rozvojových států zpravidla vede k destrukci lokálního trhu a podnikání a někdy vnáší do hostitelské země technicky a ekologicky rizikové technologie. Státní hranice již nereprezentují mantinely, v nichž by byl uzavřen výrobní proces. Vysoké platy, nákup tuzemského zboží i přijímání služeb v původních hranicích států je pouhé melancholické „děja vu“, které je zároveň závislé na dostupnosti komodit monopolizováním jejich produkce a kontrolou jejich distribuce [Keller 2009].

Nadnárodní společnosti rozlišují mezi lokalitami investic, produkce, zdanění a bydliště. Jejich vysoká mobilita umožňuje reagovat na měnící se podmínky přesunem ekonomických aktivit do zemí s nízkou cenou pracovní síly za účelem navýšení zisku. Výrobky poté exportují bezcelní zónou, prodávají v zemích s vysokou kupní silou a daně přiznávají v zemích poskytujících výhody, anebo čerpají daňové prázdny, využívají daňový ráj a investiční pobídky [Beck 2007b; Keller 2009; Kleinová 2005; Švihlíková 2010]. Nadnárodní společnosti cílevědomě využívají daňové úlevy a minimalizují daňovou povinnost, neboť „vedení může žít a bydlet tam, kde to je nejkrásnější, a platit daně tam, kde jsou nejlevnější“ [Beck 2007a: 12]. Pokud jsou daňové prázdny omezeny na dobu určitou nebo zcela zrušeny, nadnárodní společnosti se mohou transformovat pod jiným názvem a podnikat od začátku [Kleinová 2005]. Vyplývající propad daňových příjmů se následně projevuje ve snižujících se možnostech postiženého státu v oblastech zdravotnictví, výchovy, podpory vědy a výzkumu nebo i vývozu. Nadnárodní společnosti projevují zájem o nejvýkonnější pracovní sílu, například mladé lidi schopné ovládat nejmodernější techniku a technologii. Usilují přitom o neustálý růst pracovní produktivity a co nejnižší mzdové náklady. V důsledku toho vzrůstá nezaměstnanost lidí vyššího věku (*unskilled workers*), méně přizpůsobivých jednotlivců nebo lidí s nižší pracovní schopností, již představují zátěž pro státní rozpočet a sociální i politický problém [Holubec 2009; Keller 2007; Kleinová 2005]. Ačkoliv nadnárodní společnosti často porušují pracovní a hygienické předpisy nebo poškozují přírodní prostředí, hostitelské státy vůči nim obvykle nezaujmají restriktivní opatření. Naopak lákají zahraniční investory příslibem levné a flexibilní pracovní síly a snaží se nadnárodním společností vytvořit co nejlepší podmínky pro kumulaci zisku [Beck 2007a].

Nadnárodní společnosti neváhají v kulturních oblastech, které jim to umožní, vytvářet i moderní formy ekonomického otroctví, jehož součástí je například zaměstnávání dětí nebo práce za velmi nehumánních pracovních podmínek. Zpravidla se také jedná o neplnohodnotné a dočasné pracovní kontrakty. „Tyto ryze průmyslové enklávy se skrývají pod pláštíkem přechodnosti: kontrakty se uzavírají a rozvazují bez větší pozornosti“ [Kleinová 2005: 207]. Ačkoliv jedinci mají zaměstnání, jejich příjmy i nároky na sociální dávky jsou sníženy na životní minimum. Zaměstnanci se pouze na dobu určitou zapojují do sítě, v níž jsou nuceni přizpůsobit se dlouhé pracovní době, podávat vysoký pracov-

ní výkon, pracovat za bezohledných a hygienicky nevyhovujících podmínek a přijímat mzdu na úrovni životního minima [Keller 2010]. Z tohoto důvodu roste ze země chudého Jihu příliv imigrantů, levné konkurence i zboží. To vše znamená pro západní sociální státy ekonomické zatížení a někdy vede k ohrožení politické rovnováhy. Imigranti při volbě cílové země preferují vyspělé státy Evropské Unie a Severní Ameriky, neboť práce vykonávaná zde je mnohem výše finančně hodnocena. Než se například jižní Amerika stane jádrou oblasti, imigrují její obyvatelé do některé z již existujících jádrových oblastí například v Japonsku nebo Austrálii [Holubec 2009; Keller 2005].

Přínos nadnárodních společností pro konkrétní stát, navenek vystupující v podobě růstu zaměstnanosti, výše příjmů a poskytování sociálního zabezpečení, je zpravidla velmi relativní. Zisky z výroby totiž mohou být převedeny do jádrové oblasti, kde nadnárodní společnosti sídlí, aniž by alespoň zčásti posílily rozpočet daného státu, regionů nebo obcí [Bernásek et al. 2002]. Nadnárodní společnosti globálně ohrožují suverenitu a autonomii státu, který lokálně ekonomicky vytěžují. Země semiperiferie a periferie činí závislé na technologiích, kapitálu a znalostech, jimiž disponují. Destruují lokální kultury, šíří konzumní orientaci, zavádějí západní vzorce spotřebního chování, globalizují kulturní vkus a nivelizují životní styl.

Globalizační vývoj se vyznačuje životem v jednom světě, který ovlivňuje chování, touhy a potřeby. Globalizační procesy vedou stále větší počet lidí k homogenizaci kultury a podobnému životnímu stylu, jenž je prezentován jako referenční [McQuail 1999]. „Antropologie globální tržní ekonomiky je velmi agresivní a má rostoucí tendenci podemílat rozmanité kulturní, náboženské a civilizační diverzity a homogenizovat kultury v jedinou kulturu všezahrnujícího a všemocného trhu“ [Mlčoch 2003: 80]. V globální éře se šíří informace, kapitál, vědomosti, obchod a nadnárodní společnosti. Tato nová, univerzální globální kultura, jejímiž tvůrci jsou masová media, je kulturou konzumní. Ovšem na difuzi konzumní kultury se podílí i nadnárodní korporace, které se oddělily od ekonomik národních států, dobyly jejich prostor a stávají se nositeli nových hodnot i norem [Bauman 1999; Giddens 1990]. Nadnárodní společnosti se současně již nesnaží proniknout na nové trhy ve své stávající podobě, ale raději založí regionální pobočku, která naplňuje zažité formy produkce lokálními obsahy. Ačkoli jsou formy vytvářeny lokálně, rozšiřují a produkují znaky a významy euroamerické postmoderní kultury [Tomlinson 1991].

Po odchodu nadnárodní společnosti z hostitelské země se uměle zavedená složitost v původní společnosti často zhroutí, neboť je závislá na přítomnosti nadnárodní společnosti. Stát postihne nezaměstnanost a růst sociálních problémů. Dochází k poklesu národního důchodu a někdy i ztrátě kontroly státu nad ekonomicky, ekologicky a demograficky vytěženým regionem [Toffler, Tofflerová 2001]. Nadnárodní společnosti fungují na principu síťové struktury. Proto je jejich odchod spjatý se zánikem velkého množství pracovních míst a vznikem sociálního a profesního vakua. Zdánlivý pokrok a modernizace, který do méně rozvinutých zemí nadnárodní společnosti přináší, ve svém důsledku prohlubují rozdíly mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi a rozšiřují propast mezi bohatými a chudými lidmi. Lidstvo se stále více globálně stratifikuje na vrstvy, které disponují ekonomickým kapitálem a sociální skupiny, jejichž příslušníci ztratili nad svými životy kontrolu a jsou odkázáni na minimální denní příjem.⁵ Rozvojové země lze alegoricky

⁵ Jedná se o vznik nové společnosti přesýpacích hodin, v níž množství populace s nízkými příjmy

přirovnat k malým člunům vypuštěným „na rozbouřené moře dříve, než byly opraveny díry v trupu, než dostal kapitán patřičný výcvik a než byly na palubě umístěny záchranné vesty“ [Stiglitz 2003: 48].

Vlády hostitelských zemí jsou někdy ve službách nadnárodních společností, jimž aktivně pomáhají vytvořit co největší zisk. V některých případech nadnárodní společnosti dokonce přebírají některé funkce národního státu, zejména povinností, v jejichž plnění stát selhal nebo selhává. Nadnárodní společnosti někdy přejímají i odpovědnost za fungování některých nekomerčních oblastí [Kieh 2007]. Jedná se zejména o společnosti, které v dané zemi usilují o různé výhody, dotace nebo privilegia. Proto si nasazují masku nezištného pečovatele a ochotného zprostředkovatele, neboť si uvědomují rizika narůstající nespokojenosti obyvatelstva, sociální nestability a možných občanských nepokojů. Proto investují do výstavby takových institucí, jako jsou školy a nemocnice, finančně dotují rozvoj místní dopravní infrastruktury nebo budování vodovodních sítí. Není totiž snadné úspěšně podnikat v sociálně neklidných a nestabilních podmínkách rezignované a zbídačelé „kultury bídy“. Nadnárodní společnosti si jsou vědomy toho, že maximalizace zisku vyžaduje, aby byly uspokojeny alespoň primární potřeby obyvatelstva. „Žije-li velká část společnosti na sociálním dně, investoři budou těžko hledat kvalifikovanou a inteligentní pracovní sílu, výrobci budou mít pro své výrobky jenom omezený počet spotřebitelů, zahraniční investory bude děsit vysoká kriminalita“ [Hertzová 2003: 196]. Nadnárodní společnosti zahrnují do své finanční podpory sociálně slabých vrstev obyvatelstva také náklady na různé didaktické a současně reklamní pomůcky. Ty jsou distribuovány do škol, kde kromě edukativní funkce přispívají ke ztotožnění školáků s firemní značkou. Nadnárodní společnosti se tak stávají tvůrci a šířiteli hodnot, norem a životního stylu, jejichž prostřednictvím si vytvářejí své budoucí zákazníky [Friedman 2007; Kleiňová 2005]. Kromě komerční sféry nadnárodní společnosti prostřednictvím finančních investic ovlivňují i politickou sféru. V neposlední řadě využívají finanční prostředky k posílení jak věrnosti vlastních zaměstnanců, tak k zajištění důvěryhodnosti v očích svých zákazníků a posílení firemního étosu.

Existence nadnárodních společností ovšem může zvyšovat konkurenceschopnost na světovém trhu. Globalizační proces integrace výrobních systémů, podniků a trhů za silné podpory elektronické komunikace je nezbytným prvkem světové ekonomiky. Snadnější možnost získávání informací zvyšuje tlak na konkurenceschopnost i na změnu strategie. Za přítomnosti nadnárodních firem v ekonomice dochází k pozitivním dopadům (spillover efekty) na produktivitu domácích firem, jež například napodobují chování zahraničních poboček, nebo začnou užívat technologie, umožňující navýšit jejich produktivitu. Ta narůstá i vlivem vstupu konkurence do stejného sektoru. Další pozitivní dopad může pramenit z existence dodavatelско-odběratelských vztahů, kdy zahraniční odběratel vykonává tlak na domácí dodavatele za účelem zvýšení jejich efektivity prostřednictvím možné zahraniční konkurence. Nadnárodní společnosti dokonce poskytují podporu pro domácí dodavatele formou manažerských a organizačních školení, technické asistence, anebo jim pomáhá zprostředkovat další odběratele, například své sesterské společnosti v jiných zemích. Pozitivní dopad se vztahuje i na zaměstnance, jejichž kvalifikovanost

kvantitativně narůstá a naopak konstantní počet bohaté populace navyšuje svůj hmotný i nehmotný kapitál [Lipietz 1998].

a interní know-how se přenáší také do domácích firem. Vedle kvalifikovanosti se jedná o manažerské postupy a zkušenosti nebo o výrobní metody. Inovace je nezbytná pro růst dlouhodobého ekonomického potenciálu [Caves 1996; Jordaan 2005]. K rozvoji dochází i ve službách. Jedná se o banky, pojišťovny, společnosti poskytující právní, personální a poradenské služby, maloobchodní řetězce, reklamní agentury nebo i hotelové řetězce [Kislingerová, Nový 2005]. Dochází k akceleraci odvětví s vyspělými technologiemi (např. farmaceutika, biotechnologie nebo výpočetní technologie), se středně pokročilými technologiemi, jež produkují spotřební zboží (osobní automobily, pneumatiky, televize aj.), a produkující rychloobrátkové spotřební zboží (cigarety, nápoje aj.) [Görg, Strobl 2002].

Velkou hrozbou je pro hostitelský stát odchod nadnárodní společnosti ze země, který může způsobit vznik nežádoucí kulturní mezery, vzrůst nezaměstnanosti a odliv investičních prostředků. Stát je z tohoto hlediska velmi zranitelný. Nadnárodní společnosti se ve své ekonomické strategii neohlížejí na potřeby státu, ale primárně se zaměřují na maximalizaci vlastních zisků. Požadují od státu různé protislužby a neustále optimalizují podnikatelské podmínky. Z tohoto hlediska nejsou sociální aktivity, které nadnárodní společnosti poskytují svým klientům a zaměstnancům, nic jiného, nežli pragmaticky výhodný ekonomický a obchodní tah. „Ekonomika je novou politikou a volant tohoto rozjetého automobilu drží v ruce nadnárodní společnosti. Dnešní vlády již nejsou předkladateli norem, nýbrž jsou degradovány na referenty“ [Hertzová 2003: 80].

Neřiditelná expanze nadnárodních společností v současné době překračuje hranice národních států a nevratně narušuje fungování lokálních ekonomických systémů. Tyto státy se dnes téměř symbolicky proměňují v korálky, které jsou postupně navlékány na nit mezinárodní ekonomické integrace. Celosvětová globalizace, probíhající na úrovni materiálních i sociálních technologií, vede k enormnímu růstu složitosti moderních sociokulturních systémů. Růst složitosti současné civilizace je podobně jako v případě starověkého Říma doprovázen rozsáhlými demografickými, technologickými, ekologickými a ekonomickými transformacemi, které mohou ve svém důsledku vyústit v civilizační kolaps. Nadnárodní společnosti totiž nerespektují svébytnost národních států ani ekologické limity trvale udržitelného rozvoje. Jsou stejně expanzivní jako starověcí Římané, kteří na základě principu „rozděl a panuj“, flexibilně odčerpávali porobeným národům jejich ekonomické, přírodní a lidské zdroje. V touze po co největší maximalizaci zisku některé nadnárodní společnosti dokonce obchodují s rizikovými komoditami, které mohou vojensky zničit rozsáhlé regiony nebo nevratně poškodit životní prostředí. Nadnárodní společnosti ovšem představují pouhou špičku ledovce, jež může způsobit kolaps moderních společností. Destruktivní důsledky existence a ekonomické expanzivnosti nadnárodních společností jsou totiž jen jedním z důsledků ztráty kontroly lidí nad fungováním sociokulturních systémů.

LITERATURA

- Angresano, James. 1996. *Comparative Economics*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Bauman, Zygmunt. 2004. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, Ulrich. 2007a. *Co je to globalizace? Omyly a odpovědi*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

- Beck, Ulrich. 2007b. *Moc a protiváha moci v globálním věku. Nová ekonomie světové politiky*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bednaříková, Jarmila, Lubor Kysučan. 2006. „Mezi uctíváním a drancováním – vztah k lesu v klasickém starověku.“ Pp. 18–27 in Pavel Klvač (ed.). *Člověk a les*. Brno: Masarykova univerzita.
- Behringer, Wolfgang. 2010. *Kulturní dějiny klimatu: od doby ledové po globální oteplování*. Praha, Lito-myšl: Paseka.
- Bergemann, Claudia. 1992. *Politik und Religion im spätrepublikanischen Rom*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Bernásek, Václav, et al. 2002. *Globalizační procesy ve světové ekonomice*. Praha: Oeconomica.
- Burian, Jan. 2004. *Římské impérium: Vrchol a proměny antické civilizace*. Praha: Svoboda – Libertas.
- Cihelková, Eva, et al. 2001. *Světová ekonomika: regiony a integrace*. Praha: Grada.
- Cílek, Václav, Jiří Filip. 2008. „Soumračné světy: Dvě století studia konce civilizací.“ Pp. 211–237 in Petr Pokorný, Miroslav Bárta (eds.). *Něco překrásného se končí: Kolapsy v přírodě a společnosti*. Praha: Dokořán.
- Clark, David. 1994. „Culture as system with subsystems.“ Pp. 44–47 in Susan M. Pearce (ed.). *Interpreting objects and collections*. London: Routledge.
- Češka, Josef. 2000. *Zánik antického světa*. Praha: Vyšehrad.
- Diamond, Jared. 2008. *Kolaps: Proč společnosti zanikají či přežívají*. Praha: Academia.
- Feeney, Denis. 1998. *Literature and religion at Rome. Cultures, contexts and beliefs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedman, Thomas L. 2007. *Svět je plochý. Stručné dějiny jednadvacátého století*. Praha: Academia.
- Gibbon, Edward. 2005. *Úpadek a pád římské říše*. Praha: Levné knihy.
- Giddens, Anthony. 1990. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Gradel, Ittai. 2002. *Emperor worship and Roman religion*. Oxford: Clarendon Press.
- Grant, Michael. 2010. *Pád říše římské*. Praha: Jiří Buchal – BB/art.
- Hertzová, Noreena. 2003. *Plíživý převrat. Globální kapitalismus a smrt demokracie*. Praha: Dokořán.
- Holubec, Stanislav. 2009. *Sociologie světových systémů: hegemonie, centra, periferie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Christ, Karl. 2010. *Krise a zánik Římské republiky*. Praha: Vyšehrad.
- Keller, Jan. 2005. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, Jan. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, Jan. 2009. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, Jan. 2010. *Tri sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kelly, John E. 2002. *Industrial relations: Critical perspectives on business and management*. London: Routledge.
- Kieh, George K. 2007. *Beyond state failure and collapse: Making the state relevant in Africa*. Lanham: Lexington Books.
- Klabouch, Jiří. 1962. *Manželství a rodina v minulosti*. Praha: Orbis.
- Kleinová, Naomi. 2005. *Bez loga*. Praha: Argo, Dokořán.
- Krugman Paul, Maurice Obstfeld. 2009. *International economics: Theory and policy*. London: Addison-Wesley.
- Kysučan, Lubor. 2010. *Oni a my: Dvanáct neodbytných otázek mezi antikou a postmodernou*. Brno: Lipka – školské zařízení pro environmentální vzdělávání.
- Le Goff, Jacques. 1991. *Kultura středověké Evropy*. Praha: Odeon.
- Linder, Marc, John Scheid. 1993. „Quand croire c'est faire: le problème de la croyance dans la Rome ancienne.“ *Archive des sciences sociales des religions* 81: 47–61.
- Lipietz, Alain. 1998. *La société en sablier. Le partage du travail contre la déchéance sociale*. Paris: La Découverte.
- MacMullen, Ramsey. 1981. *Paganism in the Roman Empire*. New Haven; London: Yale University Press.
- Morley, Neville. 1996. *Metropolis and Hinterland: The City of Rome and the Italian Economy 200 B.C. – A.D. 200*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Musil, Jiří. 2011. „Krise a úpadek římské říše.“ Pp. 267–294 in Miroslav Bárta, Martin Kovář et al. *Kolaps a regenerace: Cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*. Praha: Academia.

- North, John A. 1976. „Conservatism and change in Roman religion.“ *Papers of the British School at Rome* 44: 1–12.
- Pearce, David W. 1995. *Macmillanův slovník moderní ekonomie*. Praha: Victoria Publishing.
- Penrose, Jane. 2007. *Řím a jeho nepřítelé: Říše stvořená a zničená válkou*. Praha: Miroslav Sobotka.
- Raven, Susan. 1993. *Rome in Africa*. London: Routledge.
- Rüpke, Jörg. 2007. *Náboženství Římanů*. Praha: Vyšehrad.
- Sádlo, Jiří, David Storch. 2008. „Úvod: Co je to kolaps?“ Pp. 9–13 in Petr Pokorný, Miroslav Bárta (eds.). *Něco překrásného se končí: Kolapsy v přírodě a společnosti*. Praha: Dokořán.
- Skinner, E. Benjamin. 2011. *Otroci současnosti. Svědectví o moderních otrokářích a jejich obětech*. Praha: Nakladatelství XYZ.
- Soukup, Václav. 2004. *Dějiny antropologie. Encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie*. Praha: Karolinum.
- Soukup, Václav. 2011. *Antropologie: Teorie člověka a kultury*. Praha: Portál.
- Stiglitz, Joseph E. 2003. *Jiná cesta k trhu. Hledání alternativy k současné podobě globalizace*. Praha: Prostor.
- Švihlíková, Ilona. 2010. *Globalizace a krize: Souvislosti a scénáře*. Všeň: Grimmus.
- Tainter, Joseph A. 2009. *Kolapsy složitých společností*. Praha: Dokořán.
- Toffler, Alvin, Heidi Tofflerová. 2001. *Nová civilizace: Třetí vlna a její důsledky*. Praha: Dokořán.
- Tonelson, Alan. 2002. *The race to the bottom: Why a worldwide worker surplus and uncontrolled free trade are sinking american living standards*. Cambridge: Westview Press.
- Wallerstein, Immanuel. 1974. *The modern world-system I.: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. New York, London: Academic Press.

SUMMARY

The subject of this study is the issue of collapse of sociocultural systems as a specific kind of a cultural change. In this study I determine collapse as such, together with its basic features and mechanisms. The central category of the analysis is the phenomenon of complexity growth concerning sociocultural systems, which – as a secondary product of technological advancement – brings on one hand economic advantages and enables more feasible production of goods and services, but on the other hand it results into growth of entropy, manifestations of retardation and subsequent developmental regression. Paradoxically, as a consequence, the complexity growth changes into an indispensable necessity, which persists for reasons of securing inertial functionality of the society. Investments into complexity become more and more expensive and energy-intensive. Concomitant phenomena accompanying the complexity growth are surplus creation and ever decreasing profits. The scope of the study is to carry out an analysis of the complexity growth and collapse in the context of a wider range of interconnected demographic, economic, social, technologic and environmental factors. In the first part of the study I present sources and factors of collapse as a specific kind of a cultural change on the example of factors that caused the fall of the Western Roman Empire. In the second part the analysis focuses more on modern industrial societies and relative processes of economic integration and globalization. The crucial hypothesis is the statement that in current societies the threat of a collapse is linked to expansion of multinational companies. The study strives to contribute to theory of sociocultural change through culturological analysis of one of the most actual phenomena of the present time – complexity growth of the modern civilization.